

MONTAIGNE A FÉLELEMRŐL

SÓS CSABA

Aligha akad olyan emberi érzelem, amiről Montaigne ne ejtene szót az *Esszé*kben, de minden bizonnyal egy sincs, amelyről gyakrabban beszélné, mint a félelemről. Külön esszét is szentel a témának, méghozzá az első kötetben, *A félelemről* címen. A sok nyúl farknyi szöveg egyike ez, amelyben a szerző egyfelől megindokolja a félelem kitüntettségét, másfelől több különböző megnyilvánulását különíti el: valójában hármat, bár ebből mindössze kettőt tart igazán szóra érdemesnek. Az elsőről mindjárt azt mondja, hogy mellőznünk kell, mivel az a köznépnak (*commun des mortels*),¹ a halandók közösségének a sajátja. Számukra „a félelem hol sírból kikelő, szemfedőbe burkolt ősök, hol farkasemberek, manók és lidércek képében jelenik meg.”² Majd Montaigne a csatamezőkre kalauzolja olvasóját, és példáinak körét leszűkíti a kivételes egyénekre. Kétségbeesett katonákat láthatunk, akiket a felélénkülő bátorság vagy gyávaság arra ösztönöz, hogy fejvesztve rontsanak ellenségüknek. A félelem, amely ebben az esetben „ítélőképességünk tévedésének szülötte”,³ egyfajta rajzást, tolongást szül. A félelem harmadik megnyilvánulása a görögök nyomán páni félelemnek nevezhető, és „minden látszólagos ok nélkül, égi készteésből származik. Néha egész népeket, egész hadseregeket kerít hatalmába.”⁴

Az elsőtől a harmadikig a félelem fokozatosan veszít individualitásából, és az embert szorongató körülmények egyre kilátástalanabbá válnak. A béke állapotától, ahol az ember jó dolgában kifundált kísértetekkel riogatja önmagát, a háborús állapoton át, ahol a félelmet a reális veszedelem felnagyítása okozza, eljutunk az istenek haragjával szembeni reménytelen küzdelem állapotáig. Ily módon világosabbá válnak az elfogultság mögötti indítékok. Az emberi fellépés szükségességéről csak a két utóbbi esetben beszélhetünk, és mindez csupán a másodikban bizonyulhat értelmesnek. Éppen ezért nem véletlen, hogy a katonai erény, a harctéren tanúsított bátorság az erény eminens megnyilvánulásának minősül majd.

¹ Vö. Michel de Montaigne: Sur la peur. In Uő: *Les Essais (Livre I.)*. Guy de Pernon, 2008-2009. 109.

² Michel de Montaigne: A félelemről. Ford. Csordás Gábor. In Uő: *Esszé*k (Első könyv). Pécs, Jelenkor, 2013. 85.

³ Uo. 87.

⁴ Uo.

Ami pedig a téma kitüntetettségét illeti, Montaigne ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy a félelem természete kifürkészhetetlen, és semmi sincs, „mely ítéletünket jobban kizökkentené szokott kerékvágásából”.⁵ Egyik oldalról a másakra haladva, azt tapasztalhatjuk, hogy a félelem erőteljesebbé válik, hatalmába keríti a róla szóló diskurzust. Eleinte csupán *különös indulat*ról olvashatunk,⁶ majd minden másnál hevesebb *érzelem*ről,⁷ míg végül megtudhatjuk, hogy „a félelem még a halálnál is kínosabb, elviselhetetlenebb lehet.”⁸ Ez a bizonyos *lehet*, aminek az eredeti megfogalmazásban leginkább a példa (*l'exemple*) főnév felel meg,⁹ ami tehát nyomatékosítja, hogy a következtetés alapjául más emberek példája szolgál, és ami önmagában is szokatlan egy olyan szerzőtől, aki, különösen érzelmekről szólván, előszeretettel viszi bele önmagát szövegeibe; egy szóval ez a bizonyos 'lehet' azt hivatott értésünkre adni, hogy a leírtak nem tükrözik írójuk személyes tapasztalatát, hogy az involváltság teljes körű hiányával állunk szemben.

Miközben e fokozódó leírásban a félelem hatását tekintve intenzívebbé válik, ami okát illeti, Montaigne mindhárom esetben és mindvégig kitart megapozatlansága mellett. Vagyis épp azt az érzelmet tartja el önmagától, amit egyébiránt a legfontosabbnak vél. Nyelvezete objektív távolságtartásról tanúskodik, ellentmondva az esszére jellemző (és az esszét sokak szerint valamennyi kifejezőmódtól megkülönböztető) szubjektivitásnak. A félelem szóban forgó oknélküliségét határozottabban adja tudtunkra a francia eredeti megfogalmazás: „La peur est de quoi j'ai le plus peur!”¹⁰ Ami szó szerint annyit tesz: a félelem az, amitől a legjobban félek. E mondatot megelőzően a rómaiak megszegyenüléséről esik szó, így a magyartás félreértésekre adhat okot, és mintha meg akarná szelídíteni a szöveg értelmét, elköteleződve egy inkább moralizáló megközelítés mellett, miszerint a megszegyenüléstől jobban kell félni, mint magától a félelemtől: „Ez az, amitől jobban félek, mint a félelemtől.”¹¹ Ha csakugyan így állna a helyzet, attól tartok, meghiusulna az *Esszék* között áramló kommunikáció. Elsőre kétségtelenül extravagánsnak tűnhet a félelemtől való félelem gondolata, ami ugyanakkor jóval több üres fecsegésnél, és részletesebb taglalására Montaigne egy másik, elhíresültebb esszéiben vállalkozik, a *Bölcselkedni annyi, mint megtanulni meghalni* címűben.

⁵ Uo. 85.

⁶ Vö. uo.

⁷ Vö. uo. 86.

⁸ Uo. 87.

⁹ Vö. Montaigne: *Sur la peur*. Id. kiad. 111.

¹⁰ Uo.

¹¹ Montaigne: *A félelemről*. Id. kiad. 86.

Mint ismeretes, ebben az írásában Montaigne Cicero megállapításából indul ki. Cicero a következőt mondta (a sokat idézett *Tusculumi eszmecsere* első könyvében): „Mert a filozófusok egész élete [...] felkészülés a halálra.”¹² Montaigne ezt a következőképpen értelmezi: „mert a világ minden bölcsessége és elmélkedése e ponton kimerül abban, hogy megtanuljunk nem félni a haláltól.”¹³ A nem túl szemfüles olvasónak is feltűnhet, hogy Cicero mondata két ponton is módosul: egyfelől a felkészülés helyébe a tanulás kerül (amitől a halálváró filozófia életfeltétvé válik), másfelől pedig félelemről olvashatunk, ami egyáltalán nem szerepel az interpretáció alapjául szolgáló szövegben. Ettől a félelemtől kell tehát megszabadulnunk a filozófia révén. De miként és miért pont a félelemtől? Montaigne a következőképpen érvel. Mivel nincs kellemetlenség, ami elkerülhetetlenebb volna, a halál az összes kellemetlenség közül a legkellemetlenebb. Megnehezíti életünk élvezetét, ami itt már a legkevésbé sem elhanyagolható szempont. Montaigne a halálraítélt példáján keresztül szemlélteti mindezt: a bitófához vezet út kivétel nélkül minden élvezet ízét veszti. Azonban, ha megtanulnánk nem félni attól, amitől a legjobban félünk (ti. a haláltól), akkor szabadabban élvezhetnénk életünket, voltaképpen maradéktalan szabadságban lenne részünk. A legrosszabb, amit tehetünk, az, ha félünk farkasszemet nézni a halállal, és a legjobb, amit tehetünk, az, ha a halált, máson sem jártatva eszünket, lehetőség szerint minden pillanatban jelenvalóvá tesszük. Az egész gondolatmenet afféle szillogizmus formáját ölti: a halál a legrosszabb, és nem félni a haláltól mint a legrosszabbtól végső soron annyit tesz, mint semmitől sem félni, vagyis teljes körű szabadságra szert tenni. Montaigne továbbá hangsúlyozza, hogy oktalanság félni a haláltól. Egyrészt, mert az idő pénz, és mindkettő értékét az adja, hogyan sáfarkodik velük az ember. Az idő-pénzhez kétféleképpen viszonyulhatunk: vagy azt nézzük, mennyi hiányzik a lehetséges mennyiségből, vagy azt, mennyivel többel rendelkezünk a nálunk szűkölködőbekenél. Az első esetben, a telhetetlen haladék állapotában, az idő mindig kisebb, a másodikban viszont a vártnál nagyobb mértékben, ráadás-ként áll a rendelkezésünkre. Márpedig a halál által korlátlan mennyiségben birtokolt időhöz viszonyítva minden haladék túl rövidnek tűnik. És azért is oktalanság félni a haláltól, mert fájdalommentes, és csupán egyszer következik be. Pontosabban mondvá, Montaigne különbséget tesz a halál két neme között: az egyik az egyszer bekövetkező halál, a másik az, amit ő a haldokló halálának hív, és ami születésünktől fogva meghatározza létezésünket. Montaigne szerint egyiktől sem kell félnünk. Az egyszeri halál az éltőt még nem

¹² Marcus Tullius Cicero: *Tusculumi eszmecsere*. Ford. Vekerdi József. Budapest, Allprint Kiadó, 2004. 48.

¹³ Michel de Montaigne: Bölcselkedni annyi, mint megtanulni meghalni. Ford. Csordás Gábor. In *Úő: Esszék (Első könyv)*. Pécs, Jelenkor, 2013. 92.

érinti, a halottban pedig már nem tehet kárt, míg a haldokló halála, bár feltartóztathatatlan és jellemzően látványosabb következményekkel jár, mint a sokak rettegését kiváltó utolsó átlépés, elvégre képtelen arra, hogy létezésünket nem-létezővé tegye. Ezzel az őszinte, jóllehet helyenként naivnak tűnő szétválasztással Montaigne-nek sikerül érvényt szereznie annak a gondolatnak, hogy a halált az idő a semmi szívetére száműzte. A halál tulajdonképpen semmi, így amikor félünk tőle, valójában csak a képétől, a kísértésétől félünk, azaz magától a félelemtől.¹⁴ Ezt jelenti hát a félelem félelme önmagától, ami egyfajta tárgy nélküli körben forgásként mutatkozik meg.

Miközben azonban így okoskodik, Montaigne mindvégig zárójelezi saját érintettségét. Már-már kérkedve ad hangot kívülállóságának: „Ebben az órában az én ügyeim úgy állnak, Istennek hála, hogy amikor csak a halálnak tetszik, távozhatom anélkül, hogy az életen kívül bármit sajnálnom kellene, már ha annak elvesztése nyomasztani fog.”¹⁵ Több ehhez hasonló szakaszt idézhetnénk, amely világossá teszi, hogy az itt papírra vetett gondolatok nem írójunktól szólnak, hogy a félelem szenvedélye nem érinti Montaigne-t, aki, akárhányszor is vitassa el az esszéik nyilvános használatának lehetőségét, e tekintetben inkább van mások hasznára, mint saját okulására. Arról sem lehet szó, hogy Montaigne az áhított szabadságot a fentiek szerint kaparintotta volna meg, és most saját példáján keresztül demonstrálná azt, hogy az út, amit ő már bejárt, mások előtt is nyitva áll, s hogy ennél fogva eltérése másoktól (azoktól, akik még nem szabadok) pusztán fokozatbeli volna. Ehhez képest inkább a szabadság erőfeszítés nélküli birtoklásával állunk szemben. Az *Esszék* szubjektuma olyasvalaki, akinek több oka van tartani az eleve birtokolt szabadság elvesztésétől, semmint hiányától. És csakugyan; másutt nem mulasztja el felfedni saját helyzetének privilegizáltságát: „Már ifjúkorom is engedékeny szabadságban telt, nem kényszerítettek szigorú engedelmisségre.”¹⁶

Ebből adódóan Montaigne szabadsága bevallottan az autoritásoktól való idegenkedéssel párosul: „Lelkem teljesen önmagáé, megszokta, hogy a saját útját járja. [...] Ez puhává tett, mások szolgálatára alkalmatlanná...”¹⁷ Ezt több példa is alátámasztja, a magánéletből és a közéletből vett példák egyaránt. Bennünket a következőkben főleg ez utóbbiak érdekelnek majd, e szerteágazó gondolkodás ritkábban tematizált aspektusa, egészen pontosan Montaigne viszonya a politikai autoritásokhoz. Kell-e tartani tőlük, jobban mondvá az uralkodóktól, akik a politikai hatalmat gyakorolják? A kérdés már csak azért sem kerülhető meg, mert

¹⁴ Vö. uo. 92–111.

¹⁵ Uo. 101.

¹⁶ Michel de Montaigne: Az elbizakodottságról. Ford. Csordás Gábor. In Uő: *Esszék (Második könyv)*. Pécs, Jelenkor 2013. 360.

¹⁷ Uo.

az uralkodókhoz az *Esszé*kben példák százai kapcsolódnak, az uralkodás működésének témája pedig számtalanszor felmerül, akár a legváratlanabb helyeken is (például *A hazugokról* címűben, ahol Montaigne párhuzamot von saját feledékenysége és a bosszúálló, ám szenilis Dareiosz között).¹⁸

A fenti kérdésre Montaigne határozottan nemleges választ ad, miközben fontosnak véli a szabadság megőrzését. Például nem tartja aggályosnak megfeleledkezni bizonyos szabályokról, figyelmen kívül hagyni a vendégjogot, amely a nemest is otthon tartózkodásra készíti a rangban felette álló érkezésekor: „Jobb, ha őt sértem meg egyszer, mint magamat naponta; az örökös szolgaság volna.”¹⁹ És ehhez még hozzávehetjük az uralkodó megtépzott tekintélyéről, a hatalom törékenységről szóló leírásokat; egyebek mellett a fortélyról, azaz a csalással aratott győzelemről, ami a bátorság hiányára vall;²⁰ az ún. másodlagos erényekről (íjászkodásról, kertészkedésről), amelyek ápolása decentralizálja az uralkodó figyelmét;²¹ a hízelgésről, amellyel gazemberek szerezhetnek hitelt maguknak;²² a hazudozásról, amellyel az uralkodó önmagának okozza a legnagyobb kárt, mivel bizalmatlanságot ébreszt másokban.²³ Montaigne, bár számos ponton látja meginogni a hatalmat és sokszor az engedelmisség megtagadását szorgalmazza, sehol sem vonja kérdőre a hatalom legitimitását, és ragaszkodik az éppen aktuális állapot megőrzéséhez. Álláspontja, ha lehet ilyet mondani, szélsőségesen forradalomellenes: „kedélyem azt súgja, hogy közügyekben nincs az a rossz berendezkedés, feltéve hogy régi és megállapodott, mely ne érne többet a változásnál és az újításnál.”²⁴ A lehetséges rossztól tehát lényegesen jobban fél, mint a meglévőtől. Avagy: a félelem itt még erősebb, mint a változtatás iránti igény, amely szemernyit sem növekszik a hatalmi visszaélések felismerésével. A történelem hanyatlásának megszűnését nem egy uralkodók nélküli társadalomtól reméli. Nagyobb veszélyt lát a posztmonarchikus állapot zűrzavarában, mint az uralkodók kegyetlenségében. Ezért korántsem lepődhetünk meg azon, hogy, miközben szabadságot sürget, mindvégig kitart az egyenlőtlenségek, és ne kerteljünk, a társadalmi hierarchia megőrzése mellett. Szívesen hivatkozik például VII. Kelemen pápa és I. Ferenc király találkozására, ahol – az érintkezés bevett módja szerint – az elsőbbség a pápát

¹⁸ Vö. Michel de Montaigne: *A hazugokról*. Ford. Csordás Gábor. In *Uő: Esszé*k (Első könyv). Pécs, Jelenkor, 2013. 37.

¹⁹ Vö. Uő: *A királyi találkozó*k szabályai. Ford. Csordás Gábor. In id. kiad. 53.

²⁰ Vö. Uő: *Ha egy ostromlott vár kapitányának a falakon kívül kell egyezkednie*. Ford. Csordás Gábor. In id. kiad. 26.

²¹ Vö. Uő: *Elmélkedések Ciceróról*. Ford. Csordás Gábor. In id. kiad. 286–287.

²² Vö. Uő: *A dicsőségről*. Ford. Csordás Gábor. In *Uő: Esszé*k (Második könyv). Pécs, Jelenkor 2013. 332.

²³ Uő: *Az elbizakodottságról*. In id. kiad. 366.

²⁴ Uo. 374.

illeti meg, akinek elsőként kell érkeznie, „így a látszat szerint a kicsik keresik és találják meg a nagyot, nem pedig az őket.”²⁵ A többes és az egyes szám ellentéte, végső soron egy pápa és egy király találkozásáról lévén szó, némileg kontextusidegen, mégis felettébb árulkodó. Az idő eszerint nem egyenlő mértékben illeti meg az embert. Máshol Montaigne az uralkodóval szembeni elvárások között említi a válogatás nélküli tiszteletadás mellőzését. Az effajta jól megfontolt elitizmus nem csupán megengedett, de egyenesen elvárható az uralkodótól. Értéktelen az az érdem, amely mindenkit osztatlanul megillet, teljesítménytől függetlenül.²⁶ Nem beszélve arról, hogy egy uralkodó nem bízhatja magát a nép ítéletére, amelynek „széll-el-bélelt kavargásában [...] semmiféle érvényes útvonalat nem lehet kijelölni.”²⁷

Meglehet, Montaigne ezzel egy ízig-vérig reneszánsz nézőpontot képvisel. Ám hol találjuk a szabadságot ebben a társadalomban, amely tehát nagyra és kicsikre tagolódik, amelynek működése az uralkodó és az alattvalók kölcsönös elzárkózásán alapul? Úgy tűnik, nem az egyén aktív politikai fellépésében, mint inkább a politika ügyeitől való elfordulásában, vagyis mindenekelőtt a magánéletben. A magánélet, a politikailag közömbös magánember Jacob Burckhardt kultúrtörténész leírása szerint kifejezetten a reneszánsz hozadéka. Születési helye: a befolyásos családok birtokába került itáliai városállamok. Születésének oka: a decentralizálódó politikai hatalom, melynek visszasságai addig nem tapasztalt közvetlenséggel mutatkoztak meg. A politikai hatalom a familiárizálódás mértékével arányosan demisztifikálódott. Az alulmaradt pártok képviselőit az uralom visszaszerzésének reménye, míg a hatalomtól távol esőket az elpártolás ösztöne motiválta. Két ellentétes törekvés ugyanahhoz a folyamathoz vezetett: az egyéniség villongásához. A hatalom irritáló közelsége azt eredményezte, hogy a magánjellegű szenvedélyek idővel az emberi létezés autonóm megnyilvánulásaiá váltak. Mindent összevetve, a magánélet antagoniztikusan képződött meg, a nyilvános élet megtagadásának a formájában.²⁸

Erről lenne szó Montaigne-nél is? Sokak szerint igen. És Montaigne helyenként csakugyan okot szolgáltat e sztereotip (az *Esszék* eszképista irányultságát hangsúlyozó) megközelítéseknek, holott részint már élete is cáfolat ezekre. Gyakran elhangzik, hogy Montaigne csak önmagáról beszél. Többek között ez volt Pascal sokak számára irányadó kritikája is.²⁹ Ezen elmarasztalások azonban jellemzően két dolgot tévesztenek szem elől. Egyrészt azt, hogy Montaigne

²⁵ Michel de Montaigne: A királyi találkozók szabályai. id. kiad. 53.

²⁶ Uő: Az elbizakodottságról. id. kiad. 348–349.

²⁷ Uő: A dicsőségről. id. kiad. 338.

²⁸ Vö. Jacob Burckhardt: Az egyén kialakulása. Ford. Elek Artúr. In Uő: *A reneszánsz Itáliában*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1978. 94–95.

²⁹ Egy korábbi írásomban részletesebben is kitérek a témára. Lásd Sós Csaba: Montaigne, a (non-)konformista gondolkodó. In *Nagyerdei Almanach* 2022/1. 12. évf. 24. 84–114.

visszahúzódása rendszerint önleplező kitárulkozással, kíméletlen öndemisztifikációval párosul.³⁰ Nem ismerek még egy olyan gondolkodót, aki ennyire megsemmisítően nyilatkozott volna önmagáról, aki ilyen részletességgel vette volna leltárba saját alkalmatlanságait. Erre az öndestrukcióna számos példát említhetnénk, ám az idő rövidsége miatt most eltekintünk ettől. Másrészt fel kell tennünk a kérdést, hogy miért beszél folyton háborús állapotról valaki, aki legfőképp mások szolgálatára tartja alkalmatlannak önmagát? Az erényeknek egy olyan állapot szolgál mérceként, amely – ha készpénznek vesszük önvalomását – összeegyeztethetetlen Montaigne hajlamaival.³¹ Nem lehet, hogy az *Esszék* szubjektuma ilyen értelemben szakadatlanul objektiválja önmagát?

Az igazság az, hogy ez az állítólag legkevesebbet kockáztató³² ember semmit sem becsül többre a kockázatnál. Ez indokolja a háborús állapot ismétlődő tematizálását. A háború „a kockázat számos igaz alkalmát”,³³ „az egyéni kockázat alkalmait”³⁴ nyújtja, viszont „a legkevésbé ragyogó alkalmak járnak néha a legnagyobb veszedelemmel.”³⁵ Erényesnek lenni annyit tesz, mint nem elszalasztani a kockázat igaz alkalmait. Az, aki pusztán az erény nyilvánosságára (a hírnévre) törekszik, csak bizonyos mértékig hajlandó kockázatot vállalni. Spekulatív heroizmusa mögött legfeljebb hiúságot találunk. Innen az erény vezérelve, miszerint az erény értékét önmagában kell keresni. A háborús állapot sajátos abból a szempontból, hogy Montaigne szerint egy festőnek, egy szónoknak vagy egy grammatikusnak megbocsáthatóbb, „ha azért dolgozik, hogy műveivel nevet szerezzen magának; az erény cselekedetei azonban önmagukban is túlságosan nemesek ahhoz, hogy saját értékükön túl más kárpótlást keressünk.”³⁶ Végül Montaigne, a cél szentesíti az eszközt alapon, megengedőbbnek bizonyul: ha a hívság „a közt szolgálja azzal, hogy az embereket megtartja kötelességeik mellett [...], akkor csak gyarapodjon váltig, és a lehető legtöbben nevelkedjenek rajta.”³⁷ Miközben dogmatizmusa felenged, szkepticizmusa szívesen tartja magát minden olyan nagyszabású cselekedettel szemben, amelyhez valamilyen tulajdonnév társul. Egy szép műalkotásnál azért magasabbrendű a szép cselekedet, mert ez utóbbihoz ritkábban kapcsolódnak nevek.³⁸ A háború

³⁰ Vö. pl. Montaigne: Az elbizakodottságról. id. kiad. 359.

³¹ Vö. i. m. 360.

³² Hans Blumenberg megállapítása ez. Vö. Hans Blumenberg: Hajótörés nézővel. Ford. Király Edit. In *Uő: Hajótörés nézővel – Metaforológiai tanulmányok*. Budapest, Atlantisz, 2006. 20.

³³ Montaigne: A dicsőségről. Id. kiad. 336.

³⁴ Uo. 340.

³⁵ Uo. 336.

³⁶ Uo. 344.

³⁷ Uo.

³⁸ Vö. i. m. 343.

„művészetében” tanúsított erény jellemzően láthatatlan marad, nem kérkedik önmagával, számító körbepillantás nélkül teszi a dolgát. Egyszóval a preferencia alapját a dicsőség anonimitása adja. Montaigne ennél fogva nem mulasztja el leszögezni azt sem, hogy a halhatatlansághoz mindenekelőtt szerencse kell. Az érdem szükségszerű, de nem elégséges feltétel. Ha Burckhardt leírásából indulunk ki, amely szerint a reneszánsz kor fontosnak vélte az egyéni teljesítmény középpontba állítását (akár az emlékmű állítás pozitív, akár a gúny negatív értelmében),³⁹ akkor azt kell mondanunk, hogy Montaigne, a maga távolságtartásával, a tulajdonnév zárójelezésével (a sajátját is beleértve),⁴⁰ egyre messzebb kerül attól, amit e kifejezett értelemben még reneszánsznak hívhatnánk.

„Minek köszönheti Nagy Sándor és Caesar véghetetlenül nagy hírnevét, ha nem a szerencsének? Hány ember hunyt el pályája kezdetén, akikről mit sem tudunk, holott ugyanolyan bátrak lettek volna, mint emezek, ha a balsors meg nem állítja őket vállalkozásaik küszöbénél!”⁴¹ Nem individualitásukban, nem megismételhetetlenségükben rejlik erényességük, mint inkább abban a szerencsében, hogy példaként állhatnak előttünk. Jelentőségük kimerül abban, hogy általuk képet formálhatunk az erényről. Pontosabban: képeket. Mindketten hadvezér-uralkodók, amely Montaigne szemében az uralkodói létforma ideáltipikus megnyilvánulása. Hadvezetési stílusukban viszont eltérnek egymástól. Caesarról lévén szó, Montaigne egy helyen megjegyzi, hogy „Vállalkozásaiban valamelyest visszafogottabbnak és körültekintőbbnek tartom Nagy Sándornál: mert emez mintha erővel kereste és vállalta volna a veszedelmeket, akár egy féktelen zuhatag, mely tekintet és válogatás nélkül tör és támad mindenre, ami útjába kerül.”⁴² Egyfelől Caesar a hatalomgyakorlás racionalizálhatóbb módját reprezentálja. Nem véletlen, hogy ezelőtt Montaigne külön esszében tárja fel Caesar sikerének okait, a paradox felbátorítástól a szabadoság korlátozott mértékű megengedésén át egészen katonáinak csata előtti buzdításáig,⁴³ míg máshol ékesszólását emeli ki.⁴⁴ Másfelől a szóban forgó megfontolatlanság (a Nagy Sándoré) nem egyszerűen a spekulatív hozzáállás hiányára, hanem egyenesen esztelenségre, mi több, a pusztulás iránti elszántságra vall: „És ami fegyverrel végrehajtott tetteit illeti, több is van, mely kockázat

³⁹ Vö. Burckhardt: Az egyén kialakulása. Id. kiad. 101–114.

⁴⁰ Vö. Montaigne: A dicsőségről. Id. kiad. 341.

⁴¹ Uo. 336.

⁴² Uő: Észrevételek arról, hogyan viselt hadat Julius Caesar. Ford. Csordás Gábor. Id. kiad. 464.

⁴³ Uo. 460–462.

⁴⁴ Montaigne: Caesar egy mondanásáról. Ford. Csordás Gábor. In Uő: *Esszék (Első könyv)*. Id. kiad. 353.

tekintetében a hadi ésszerűség minden megfontolásán túl van.”⁴⁵ Caesar szerepvállalása az emberi határain belül marad, míg a Nagy Sándoré emberfelettségről tanúskodik. Ha azt az egyszerű kérdést tesszük fel, melyikük tekinthető nagyobb uralkodónak, korántsem magától értetődő, hogy az utóbbit kellene választanunk az előbbivel szemben. A határtalan elszántság példáival máshol is találkozunk. Itt van mindjárt egy görög példa, az Arisztodemoszé, aki a legvakmerőbben kockáztatott a plataiai csatában, „mégsem ő kapta a díjat, mert erényét az a vágy sarkallta, hogy [...] bátor halállal váltsa meg a rajta megesett szégyent.”⁴⁶ Vagyis józan megfontolás nélkül harcolt. Akárcsak a beduinok, akik szívesen áldozták fel életüket, mivel hitük szerint „akik közülük uralkodójukért halnak meg, azoknak a lelke az előzőnél boldogabb, szebb és erősebb testbe költözik.”⁴⁷ Montaigne mindehhez hozzáteszi: merészségük mindössze hívságból fakad. Mindenki előtt ismert Arisztotelész helyes mértéket szorgalmazó álláspontja a kérdésben (idézet a *Nikomakhoszi ethika* II. könyvéből): „Ugyanez áll a mértékletességre, a bátorságra s a többi erényre is. Aki minden elől menekül, mindentől fél, és semmivel sem mer szembeszállni, az gyáva lesz; aki meg egyáltalában semmitől sem ijed meg, hanem mindennek nekitámad, az vakmerővé válik.”⁴⁸ A legkevesebb, amit elmondhatunk, az az, hogy a vakmerőség erény volta erőteljesen vitatható. Aki ugyanis vakmerő, az nem fél, nem vállal kockázatot, és aki nem fél, annak hősiessége erőfeszítés nélküli. Miféle kockázatot is vállalna az, akinek elszántsága az örület határait súrolja? Ennélfogva, ha Arisztotelésznek kellene döntenie a kérdésben, alighanem Caesar mellett tenné le a voksot. Nem így azonban Montaigne, aki a legkiválóbb férfiakról szóló esszéjében a következőket írja:

Joggal helyeztem őt [ti. Nagy Sándort] még Caesar fölé is, aki egyedül támaszthatott kételyt választásom iránt. És nem tagadható, hogy emennek tetteiben több volt a saját, és több a szerencse a Nagy Sándoréiban. Több dologban egyenlők voltak, és Caesar alkalmasint nagyobb is egyben és másban. Ám [...] minden részletet összegyűjtve és mérlegelve kénytelen vagyok Nagy Sándor felé hajlani.⁴⁹

⁴⁵ Uő: Észrevételek arról, hogyan viselt hadat Julius Caesar. In Uő: *Esszék (Második könyv)*. Id. kiad. 465.

⁴⁶ Michel de Montaigne: Az ifjabb Catóról. Ford. Csordás Gábor. In Uő: *Esszék (Első könyv)*. Id. kiad.

⁴⁷ Montaigne: A dicsőségről. id. kiad. 345.

⁴⁸ Arisztotelész: *Nikomakhoszi ethika (Második könyv)*. Ford. Szabó Miklós. Budapest, Magyar Helikon 1971. 35.

⁴⁹ Montaigne: A legkiválóbb férfiakról. Ford. Csordás Gábor. In Uő: *Esszék (Második könyv)*. Id. kiad.

Az „elég nehezen menthető túlkapások” ellenére Montaigne Nagy Sándort az emberfelettség, a ritka szépség és a csodával határosság jelzőivel illeti,⁵⁰ és végső soron a saját érdemekben inkább bővelkedő Caesarral szemben a csak Homérosz és Epameinondas által gyarapított illusztris társaság tagjává avasztja. A kiválóság triumvirátusába az a férfi kerül, akinek fellépése közelebb áll az irracionalitáshoz. Montaigne a tett nagyságát immár nem annyira a kockázat, mint inkább a csodálat mértéke szerint határozza meg, s ily módon választásában az esztétikai szempont győzedelmeskedik az etikai felett.

Az *erényről* című esszében (abban az esszében tehát, amely címe alapján arra hivatott, hogy tisztázza az erényről elmondottakat) sok mindennel szembeesülünk, csak épp azzal nem, amire ilyenkor számítanánk. Jóformán csak csodás tanúságtételekről olvashatunk itt. Hirtelen, megfontolás nélkül végrehajtott cselekedetokról. Megdöbbentő pillanatokról. Többek között önkasztrációról, öngyilkos asszonyokról, máglyahalálról, a predesztináció megátalkodott hívóiról (s köztük ismét a már említett beduinokról), és az ellenségük meggyilkolására a biztos halál tudatában vállalkozó asszaszinokról, akiknek nevéből Montaigne szerint az 'assasin' (gyilkos) szó is származik.⁵¹ Az ezer oldalt is meghaladó corpusban nem találunk még egy olyan szöveget, mint ezt, az erényről szólót, amely ennyi eszement figurával ismertetné meg olvasóját. Ha komolyan vesszük Montaigne leírását, arra a következtetésre juthatunk, hogy az erény uralkodó vonásai az irracionalitás és a nemi kisajátíthatatlanság, pontosabban mondva a nemek közti határok eltörlődése. Külön vizsgálatot szentelhetnénk annak a kérdésnek, hogyan válnak később a csodálatot kiváltó dolgok nem nélkülivé (például a tenger Bouhoursnál), hogy a transzgresszió miként lép egyre inkább a nemek szerinti felosztás helyébe. Anélkül, hogy minderre itt és most figyelmet fordítanánk, talán megelégedezhetjük, hogy Montaigne az eljövendő század, sőt, századok előhírnöke. A fentiekben méltatlanul kevés szó esett a sajátos filozófiai apologetikát megalapozó öndemisztifikációról, az önvédelmet önvádra cserélő gondolkodásról. És csakugyan: mindaz, aminek Pascal elmondja Montaigne-t a *Gondolatokban*, elenyésző a kíméletlenségnek ahhoz a mértékéhez képest, amit az *Esszék* írója alkalmaz önmagával szemben, miközben előszeretettel megy elébe az őt illető vádaknak, amelyekre sohasem válaszol tagadólag (védekezőleg). Az igenre egy hangosabb igen a válasz. Az állítás felfokozása, kiterjesztése, letaglózó affirmáció. Vajon Montaigne nem úttörő-e ebben is?

⁵⁰ Uo. 482.

⁵¹ Vö. Montaigne: Az erényről. Ford. Csordás Gábor. Id. kiad. 427-434.